Van Willem de Zwijger tot Willem-Alexander

Dit boek is een van de vijf boeken die worden gepubliceerd als afsluiting van het onderzoek naar de rol van het Huis Oranje-Nassau in de koloniale geschiedenis van Nederland:

- *Van Willem de Zwijger tot Willem-Alexander*, Gert Oostindie, Tristan Mostert, Erik Odegard & Bart Verheijen (redactie)
- *Koloniale macht, profijt en status*, Gert Oostindie & Henk te Velde (redactie)
- *Schaduwen van de Oranjezon*, Esther Captain & Guno Jones (redactie)
- *European Monarchs & Colonialism*, Gert Oostindie & Karwan Fatah-Black (redactie) (Leiden University Press 2026)
- *Oranje en de koloniën, 1600-2025*, Gert Oostindie

Z.M. koning Willem-Alexander nam het initiatief voor dit onderzoek en financierde het project. Het onderzoek werd in de jaren 2023-2026 uitgevoerd en was organisatorisch ondergebracht bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. De onderzoeksgroep bestond uit wetenschappers verbonden aan diverse instellingen in Nederland en elders, dan wel werkzaam als zelfstandige onderzoekers.

Het onderzoek werd verricht onder de regels voor wetenschappelijke integriteit en onafhankelijkheid zoals die worden gehanteerd door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en Universiteiten van Nederland. De Dienst van het Koninklijk Huis had geen inhoudelijke bemoeienis met de wijze waarop het onderzoek werd opgezet en uitgevoerd en evenmin met de formulering van de resultaten.

Een commissie bestaande uit prof. dr. Esther Captain, drs. Kathleen Ferrier, prof. dr. Gert Oostindie (voorzitter en eindredacteur) en prof. dr. Henk te Velde gaf leiding aan het onderzoek. Een wetenschappelijke klankbordgroep, bestaande uit Wendeline Flores MA, prof. dr. Idesbald Goddeeris, prof. dr. Maria Grever, prof. dr. Susan Legêne, prof. dr. Maarten Prak, drs. Wim Manuhutu en prof. dr. Susie Protschky, adviseerde de onderzoekscommissie over de opzet en resultaten van het onderzoek.

Van Willem de Zwijger tot Willem-Alexander

De koloniale geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau

Gert Oostindie, Tristan Mostert, Erik Odegard
& Bart Verheijen [red.]

BOOM — AMSTERDAM

Afbeelding omslag: Koning Willem I, geschilderd door Joseph Paelinck, 1819. Rijksmuseum, Amsterdam.
Vormgeving omslag: Brigitte Slangen
Vormgeving binnenwerk: Bas Reijnen

© 2026 De auteurs | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2443 570 8
NUR 680, 698

www.boom.nl

INHOUD

9
Inleiding
GERT OOSTINDIE

29
Deel I · De Republiek

31
1. Maurits en de geboorte van het Nederlands kolonialisme
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

61
2. Frederik Hendrik, de wereld overzee als oorlogskas
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

83
3. Willem II, de koloniën als verlengstuk van binnenlandse politiek
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

97
4. Willem III, stadhouder-koning tussen twee koloniale rijken
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

123
5. Willem IV, de eerste opperbewindhebber
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

139
6. Willem V, koloniale invloed op de valreep
TRISTAN MOSTERT & ERIK ODEGARD

177
Deel II • Het Koninkrijk

179
7. Willem I, de koloniekoning
BART VERHEIJEN

221
8. Willem II, Batig Slot voor alles
BART VERHEIJEN

247
9. Willem III, de mythe van de 'goede koning'
DIK VAN DER MEULEN

281
10. Emma, regentes en hoeder van het koloniale leger
MARLIES VAN DER RIET & MONICA SOETING

301
11. Wilhelmina, de imperiale koningin
HANS VAN DER JAGT

345
12. Juliana, koningin in de marge van de dekolonisatie
GERT OOSTINDIE

385
13. Beatrix, koningin van postkoloniaal Nederland
GERT OOSTINDIE

429
Verantwoording en woord van dank

433
Noten

475
Bronnen

507
Over de auteurs

509
Illustratieverantwoording

511
Personenregister

INLEIDING

Gert Oostindie

‘Onze geschiedenis bevat veel om trots op te zijn. Tegelijkertijd biedt zij ook leerstof om fouten te erkennen en in de toekomst te vermijden. We kunnen het verleden niet herschrijven. We kunnen wel samen proberen ermee in het reine te komen. Dat geldt ook voor het koloniale verleden.’ Woorden van koning Willem-Alexander, begin 2022 uitgesproken als toelichting bij zijn besluit om vooralsnog geen gebruik meer te maken van de Gouden Koets, met het aanstootgevende paneel ‘Hulde der koloniën’ – dezelfde koets waarin Máxima en hij op hun bruiloft in 2002 nog werden rondgereden in Amsterdam.[1] In deze en andere toespraken heeft Willem-Alexander kritisch gereflecteerd op de rol van het Huis Oranje-Nassau in de koloniale geschiedenis van Nederland, per definitie altijd onder ministeriële verantwoordelijkheid, maar niettemin op een wijze die vrijwel al zijn voorgangers vreemd was. Vóór hem deden alleen Juliana en Beatrix dat, maar veel voorzichtiger. Het was ook Willem-Alexander die het initiatief nam tot een onderzoek naar de rol van het Huis Oranje-Nassau in de koloniale geschiedenis van Nederland.

Dit boek is een van de uitkomsten van dat onderzoek, dat de gehele koloniale periode omvat, vanaf omstreeks 1600, en doorloopt tot in het heden. Wij onderzochten de snijvlakken waar de koloniale geschiedenis van Nederland en de geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau elkaar raakten; dat is uiteraard iets anders dan een onderzoek naar de hele koloniale geschiedenis of alles over de Oranjes. De onderzoeksgroep formuleerde de volgende brede vraagstelling:

> Wat is de rol geweest van het Huis Oranje-Nassau in de koloniale geschiedenis van Nederland? Waren de stadhouders, koningen en koninginnen steunpilaren van het kolonialisme? Zo ja, waren zij dat

met overtuiging, waarom wilden zij dan betrokken zijn, en welke ruimte kregen en namen zij daarvoor? Wat leverde het hun op, qua geld, macht en prestige, plezier wellicht – of juist onbehagen? Hoe werden zij in de koloniën ten tonele gevoerd, en wat dachten hun zogeheten onderdanen van die Oranjes? Wat veranderde er zoal in dit alles, in een geschiedenis die ruim vier eeuwen beslaat, en wat zijn de hedendaagse erfenissen ervan?

Deze vraagstelling werd geformuleerd op basis van de schaarse reeds
 beschikbare studies: één eerste verkenning van mijn hand, *De parels en de kroon* (2006), en een beperkt aantal latere publicaties van biografische of thematische aard.[2] De verschillende aspecten van deze vraagstelling worden in elk boek dat dit onderzoek opleverde op een andere manier benaderd, vooral op basis van nieuw bronnenonderzoek. In dit boek is een biografische invalshoek leidend; de meerwaarde daarvan is niet alleen dat elk van de stadhouders, koningen en koninginnen een eigen hoofdstuk krijgt, maar ook dat hiermee een geschiedenis van ruim vier eeuwen min of meer chronologisch kan worden verteld. De geschiedenis wordt beschreven vanaf stadhouder Maurits tot en met koningin Beatrix, maar uiteraard wel met oog voor de perioden waarin de meeste gewesten 'stadhouderloos' waren (1650-1672 en 1702-1747), alsmede de Bataafs-Franse tijd.

Dit boek is het eerste waarin de rol van de opeenvolgende stadhouders, koningen en koninginnen in de koloniale geschiedenis centraal staat, maar het is uiteraard niet het eerste boek waarin de rol van het Huis Oranje-Nassau in de Nederlandse geschiedenis vanuit een biografische aanpak wordt belicht. Zo is er *The Princes of Orange* (1988) van Herbert Rowen, over de stadhouders tijdens de Republiek, en, voor de gehele periode van de eerste Nassaus tot en met koningin Wilhelmina, de bundel *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (1979), onder redactie van Coen Tamse.[3] In zijn voorwoord vroeg Tamse zich retorisch af 'Wat maakt een vorstenleven tot een zo geschikt en boeiend onderwerp van geschiedschrijving?', om daarop zelf het antwoord te geven, namelijk dat dit genre zo 'nauw [is] verweven met de lotgevallen van de staat en de bevolking'. In de herdruk (1996) maakte hij gewag van groeiende interesse voor deze thematiek, 'mede ook wegens de aandacht in kleine, intellectuele kring voor de Nederlandse identiteit in heden en verleden'.[4] Jaren later (2013) signaleerde Maria Grever een heropleving van de 'vorstenbiografie' in een veel breder dan het traditionele kader, niet alleen gericht op 'inzicht in de werking van de formele politieke verhoudingen op dat moment en de rol van elites, maar ook in de politieke *cultuur*: de

cultivering van dynastieke relaties door vorsten om politiek te bedrijven, de gehechtheid van de massa aan ritueel en historische continuïteit, en de paradox dat in de moderne tijd de erfelijke monarchie zich steeds weet aan te passen en tot de verbeelding blijft spreken'.[5]

Inmiddels heeft de belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis en identiteit, met inbegrip van de monarchie, inderdaad een grote vlucht genomen; dat eerste is, meer dan de monarchie op zich, zelfs onderwerp van sterke polarisatie geworden. Wij leven in een andere tijd, waarin andere vragen aan de geschiedenis worden gesteld. En dan valt er nog iets op. Evenmin als Rowen in *The Princes of Orange,* besteedden de auteurs van *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, een keur aan prominente hoogleraren in de geschiedenis, gericht aandacht aan de mogelijke betrokkenheid van de Oranjes bij het kolonialisme; de slavernij komt in het geheel niet ter sprake. Sindsdien verscheen een imponerende reeks van biografieën over afzonderlijke stadhouders, koningen en koninginnen.[6] Weer valt op: in de boeken over de stadhouders is de koloniale dimensie marginaal, in de vorstenbiografieën is dat niet wezenlijk anders, met uitzondering van Wilhelmina. Was er werkelijk zo weinig te vertellen, was dat kolonialisme werkelijk zó perifeer voor de Oranjes? De bijdragen in dit boek suggereren anders.

De keuze om de koloniale geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau in deze bundel vanuit een biografische optiek te belichten betekent dat er vooral veel over mannen wordt geschreven. Alle stadhouders waren immers man, evenals de eerste drie vorsten; alleen in de – lange! – periode 1890-2013 bekleedden vrouwen de positie van staatshoofd. Dat wil zeker niet zeggen dat vrouwen van het Huis Oranje-Nassau vóór 1890 geen politieke invloed hadden.[7] Waar relevant, komt de betekenis van deze vrouwen – net als die van de echtgenoten van Wilhelmina, Juliana en Beatrix – aan de orde. In *Koloniale macht, profijt en status* worden de familiebanden binnen het Huis Oranje-Nassau nader belicht.[8] In dat boek worden ook enkele belangrijke thema's – dynastieke belangen en netwerken, koloniaal profijt, hofcultuur – verder uitgewerkt. Hier ligt de focus op de opvattingen van de Oranjes over kolonialisme en slavernij, en hun feitelijke bemoeienissen daarmee.

WILLEM DE ZWIJGER

Alle stadhouders, koningen en koninginnen krijgen een eigen hoofdstuk, met uitzondering van Willem van Oranje (1533-1584) en Willem-

Willem de Zwijger, portret door Adriaen Thomasz. Key, circa 1597.

Alexander (1967, inhuldiging 2013). Dat er geen apart hoofdstuk wordt gewijd aan de huidige koning, initiatiefnemer van dit onderzoek, vloeit voort uit de overweging dat hij het ambt nog bekleedt. Het zou voorbarig zijn nu al een portret van zijn betrokkenheid bij de (post)koloniale geschiedenis te schetsen; voorts is zijn archief nog gesloten. Wel wordt in deze inleiding aandacht besteed aan zijn omgang met het koloniale

verleden. Het besluit om evenmin een hoofdstuk te wijden aan de eerste stadhouder vergt wat meer toelichting.

Ten tijde van het stadhouderschap van Willem van Oranje, 'de Zwijger', ontwikkelde Nederland zich in de strijd tegen Spanje in de richting van een zelfstandige staat, maar dat was toen nog geen staat met koloniale ambities. Dat is de reden om geen apart hoofdstuk te wijden aan deze prins van Oranje. Toch zijn er ook voor hem wel raakvlakken met de koloniale geschiedenis aanwijsbaar. Willem werd opgevoed aan het Habsburgse hof in Brussel, onder directe verantwoordelijkheid van keizer Karel v en landvoogdes Maria van Hongarije. Hij was daarom zeker bekend met het Spaanse kolonialisme, dat in de Habsburgse hofkringen vermoedelijk veelvuldig werd besproken. Hij was burggraaf van Antwerpen en kende de stad, die onder meer als stapelhaven voor koloniale waren diende, goed.[9] In de jaren dat hij zich ontwikkelde tot de leider van de Nederlandse opstand tegen de Spaanse koning Filips ii werd hij bijgestaan door een team van bekwame propagandisten, die in pamfletten Spanje en de Spaanse volksaard afschilderden als uitermate gewelddadig, jegens Europeanen met een andere religie, maar ook tegen inwoners van andere continenten, allereerst de Inheemse bevolking van de Amerika's. Deze uiterst negatieve *leyenda negra*, 'zwarte legende', was al eerder door Italiaanse, Duitse, Franse en Engelse propagandisten ontwikkeld, mede onder verwijzing naar de vermeend negatieve Joodse en Moorse invloeden op het Spaanse volkskarakter. Naarmate de opstand meer oorlogsgeweld meebracht, konden er meer voorbeelden van die Spaanse 'tirannie' op eigen bodem worden gegeven, en die werden dan ook breed uitgemeten.[10]

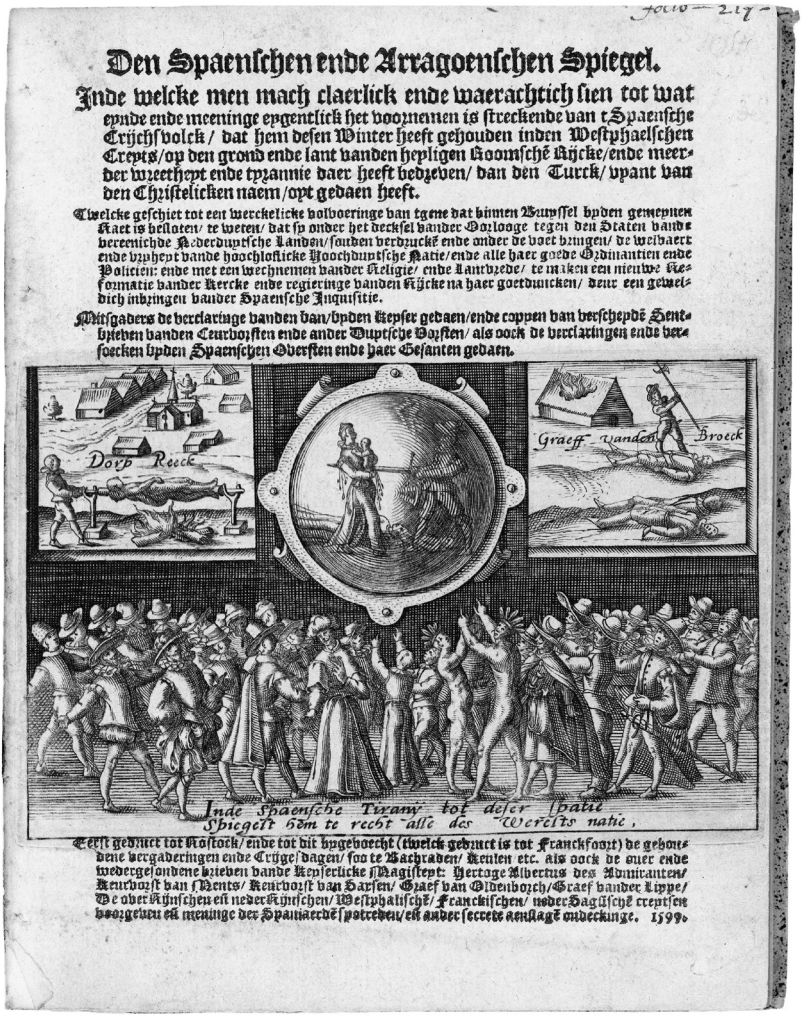
Willem de Zwijgers tekstschrijvers gaven daarnaast een uitdrukkelijk koloniale dimensie aan deze 'zwarte legende'. Dat vertoog begon zich al te ontwikkelen in kringen van het in 1565 opgerichte Eedverbond der Edelen, waarvan onder anderen zijn jongere broer Lodewijk van Nassau lid was. De inzet van die legende voor eigen doeleinden werd overduidelijk in de in 1581 gepubliceerde *Apologie*, waarin Willem – met behulp van ghostwriters – de opstand verdedigde en daarmee een Nederlandse natie in wording probeerde te mobiliseren. De onverzoenlijke toon van de *Apologie* spreekt onder meer uit de passage waarin wordt gesteld dat de Spanjaarden niets liever zouden willen dan de Nederlanders 'net zo om het leven te brengen, als ze in Indië [de Amerika's] hebben gedaan, en nog altijd doen, waar ze meer dan twintig miljoen (ofwel 200 keer 100.000) mensen jammerlijk om het leven hebben gebracht, en ook dertig keer meer land hebben vernield en ontvolkt, dan de hele Neder-

landen bij elkaar. En dat met zoveel vreselijk geweld dat alle barbaarse, wrede en tirannieke feiten die hier eerder bedreven zijn, kinderspel zijn vergeleken bij wat de Indianen is overkomen.'[11]

De *Apologie* werd aanvankelijk geschreven in het Frans, en vrijwel direct ook gepubliceerd in het Nederlands, Duits, Engels en Latijn, maar niet in het Spaans. De zwarte legende werd sterk aangezet, uitdrukkelijk ook in de afschildering van de Spaanse verovering van de Amerika's als een aaneenschakeling van wreedheden tegen de Inheemse bevolking. Oranje verwees onder meer naar de in 1552 verschenen aanklacht van de dominicaanse priester Bartolomé de las Casas, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, die in 1578 in een Nederlandse vertaling was uitgekomen. De genocidale terreur in de Nieuwe Wereld die aan de Spanjaarden wordt toegeschreven, fungeert in de *Apologie* als een metafoor voor wat zich in de Lage Landen afspeelt en wat nog op zijn landgenoten dreigt af te komen. Zo zijn de Nederlanders als het ware de 'Indianen' van Europa, ook zij zijn immers de onschuldige slachtoffers van de wrede Spanjaarden. Deze redenering maakte het verzet tegen de als 'slavernij' aangeduide Spaanse 'overheersing' niet alleen gerechtvaardigd, maar ook hoogst urgent, zo wordt betoogd in de *Apologie* en ook in het, in hetzelfde jaar uitgegeven, *Plakkaat van Verlatinghe*, de onafhankelijkheidsverklaring van wat de Republiek der Verenigde Nederlanden zou worden.[12]

Willem van Oranje werd vermoord in 1584, nog geen drie jaar na de publicatie van deze *Apologie* en het *Plakkaat van Verlatinghe*. Bij zijn dood was allerminst zeker of de opstand zou slagen, nog minder was duidelijk dat die Republiek al snel ook zelf een koloniale macht zou worden. Zonder twijfel werd er in kringen rond de prins gesproken over de noodzaak om Spanje overal aan te vallen, dus ook op de oceanen en in de koloniën; daaraan lagen niet alleen militaire, maar ook economische motieven ten grondslag. Maar van een koloniale politiek was nog geen sprake, dat lag geenszins in het bereik van het nog zwakke verbond van rebellerende gewesten. Twee decennia later was dat volkomen en in zekere zin ook voorspelbaar omgeslagen. De Republiek was een feit. Willems zoon Maurits had daarbij een belangrijke rol gespeeld. Met die tweede stadhouder begint daadwerkelijk de koloniale geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau. En al snel zou blijken dat de Nederlanders zich niet wezenlijk onderscheidden van de Spanjaarden, waar het ging om de gewelddadige onderwerping van vreemde volkeren ver weg.

Het is ironisch dat 'de geschiedenis van den heldhaftigen strijd van Nederland om zich vrij te maken van de Spaansche overheersching' niet

Titelpagina van *Den Spaenschen ende Arragoenschen Spiegel* (1599). Onderaan wijst een menigte van Europese, Amerikaanse en Aziatische figuren in eensgezindheid op de erboven afgebeelde Spaanse misdaden.

alleen vele generaties Nederlanders zou inspireren, maar ook een voorbeeld zou worden voor velen die zich juist afzetten tegen het Nederlandse kolonialisme. De door Sukarno opgerichte Partai Nasional Indonesia citeerde in het eerste nummer van haar partijblad (1928) uitvoerig uit Willem de Zwijgers *Apologie*. Een jaar later verwees Mohammad Hatta, die op 17 augustus 1945 met Sukarno de onafhankelijkheid van Indonesië zou uitroepen, in zijn brochure *Indonesië vrij* naar Willem de Zwijger.

Diens verzet tegen de Spaanse imperiale heerszucht diende als mal voor het Indonesische vrijheidsstreven tegen de Nederlandse onderdrukking. Daarbij hielp het natuurlijk dat deze Willem geen koloniale rol had gespeeld. In het heetst van de strijd werden in Yogyakarta, de zetel van de Republikeinse regering, posters gemaakt waarin niet alleen slogans van de Franse en Amerikaanse Revoluties werden herhaald, maar ook werd verwezen naar Willem de Zwijger. De echo hiervan was te horen in 1970, bij het eerste Indonesische staatsbezoek aan Nederland. President Suharto, veteraan van de bloedige onafhankelijkheidsoorlog, sprak nu vooral van vriendschap en waardering. Hij betoonde zich door de warme ontvangst 'ten zeerste geroerd', en vervolgde: 'Voor mij en ook voor mijn 120 miljoen landgenoten is Nederland een toonbeeld van strijd en succes. Wij bewonderen Willem van Oranje als een grote vrijheidsstrijder; wij kennen de stoutmoedige en alom bekende ontdekkingsreizen van de Nederlanders.'[13]

DE REPUBLIEK

Voor dat feestelijke moment van verzoening in 1970 liet Suharto de eeuwen van kolonialisme die ooit waren begonnen met die 'stoutmoedige en alom bekende ontdekkingsreizen' rusten. Maar natuurlijk was de geschiedenis van de Republiek vrijwel van meet af aan ook een koloniale geschiedenis; en aan die geschiedenis droegen de stadhouders onmiskenbaar bij, zoals blijkt uit het eerste deel van dit boek. Maar hun rol was begrensd, zeker in vergelijking met de andere Europese staten waar vorsten min of meer leidend waren. In de zeventiende en achttiende eeuw was Nederland een buitenbeentje onder de Europese staten: geen koninkrijk, maar een republiek.

In die Republiek heeft het Huis Oranje-Nassau veelvuldig stadhouders geleverd. Hun bevoegdheden waren, als gezegd, veel beperkter dan die van de koningen van hun tijd in omringende landen. Als stadhouders waren zij 'dienaren' van de vergaderingen van de gewesten die hen benoemden, met beperkte politieke macht. Als aanvoerders van leger en vloot van de Republiek waren zij daarentegen dienaren van de Staten-Generaal, die alle gewesten vertegenwoordigden. Dit functionele onderscheid had ook consequenties voor het koloniaal beleid, zoals in de volgende hoofdstukken duidelijk zal worden: de meeste invloed oefenden de stadhouders uit vanuit hun militaire functie. Bovendien moet worden benadrukt dat de afzonderlijke gewesten

vaak verschillende stadhouders hadden. Holland en Zeeland, de twee voor de koloniale geschiedenis belangrijkste gewesten, kenden twee lange 'stadhouderloze tijdperken' (1650-1672 en 1702-1747). In deze twee perioden benoemden de Staten-Generaal andere bevelhebbers en beslisten zij over het buitenlands beleid zonder betrokkenheid van de Oranjes. Van de noordelijke gewesten had Friesland doorlopend en hadden Groningen en Drenthe bijna doorlopend een stadhouder, uit het huis Nassau-Dietz. Toen de directe afstamming van Willem van Oranje in 1702 ten einde liep, met de dood van de kinderloze Willem III, werden de Friese stadhouders na verloop van tijd ook in de andere gewesten als stadhouder aangesteld. Dat gebeurde al vroeg (1722) in Gelderland, pas veel later (1747) in de overige vier gewesten.

Al met al was de invloed van de stadhouders op het bestuur van de Republiek, met inbegrip van het koloniaal beleid, dus sterk begrensd. Bovendien hadden de Staten-Generaal dit beleid grotendeels uitbesteed aan koloniale compagnieën en sociëteiten. De ironie wil dat de twee belangrijkste tegenspelers van de stadhouders, de stad Amsterdam en het gewest Holland, hun machtspositie mede te danken hadden aan hun leidende rol in het profijtelijke kolonialisme. Zo bezien deed het kolonialisme eerder afbreuk aan de politieke macht van de stadhouders dan dat het die machtspositie versterkte.

Dit wil niet zeggen dat de stadhouders geen belang hechtten aan de koloniën. Voor alle stadhouders – en overigens ook hun echtgenotes – zijn aanwijzingen gevonden van actieve betrokkenheid bij het kolonialisme, met inbegrip van de slavernij. Dit uitte zich niet zozeer in eigen beleid; daarvoor ontbrak het hun aan macht. Maar waar hun werd gevraagd mee te denken over dat beleid en over het beslechten van koloniale conflicten tussen betrokken landgenoten of tussen de Republiek en andere staten, daar stonden zij klaar. Door hun invloed op de benoemingen van koloniale ambtenaren versterkten zij bovendien hun positie in de Republiek. Zelf investeerden de Oranjes weinig in het kolonialisme, al heeft Willem III serieus overwogen een groot aandeel in de Sociëteit van Suriname te kopen. De directe inkomsten die de stadhouders wél trokken uit het Nederlandse kolonialisme werden hun voornamelijk aangeboden als emolumenten bij het stadhouderschap. In de vroege zeventiende eeuw ging dat vooral om inkomsten uit de kaapvaart in het Atlantisch gebied, daarna vooral om 'jouïssances' uit de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de in opiumhandel gespecialiseerde Amfioensociëteit.[14] Daarnaast bood het Nederlandse kolonialisme de Oranjes de mogelijkheid om hun hof extra prestige te

verlenen, waarmee zij de internationale status van het Huis Oranje-Nassau verhoogden. Ook daaraan wordt in *Koloniale macht, profijt en status* meer aandacht besteed.

Dat de koloniale invloed van de stadhouders indirect was en doorgaans liep via de verschillende compagnieën en 'sociëteiten' in Oost en West, was bepalend voor de keuzes in ons onderzoek. De VOC had geen koloniale controle over landen als Japan, maar voor zoiets als de verzamelpraktijken van de Oranjes is dat minder relevant dan het feit dat koloniale bestuurders hun toegang tot kunstvoorwerpen uit die gebieden konden inzetten om de band met de stadhouder vorm te geven en te versterken. Zo speelden deze contacten met de stadhouder een vergelijkbare rol als bij het verwerven van, zeg, zeldzame dieren uit Suriname, ook als de relatie met die gebieden en hun rol in het Nederlandse kolonialisme compleet anders was. Voor de diplomatieke rol van de Oranjes geldt hetzelfde: de VOC had geen koloniale controle over bijvoorbeeld Perzië, maar het diplomatieke contact van Frederik Hendrik met sjah Abbas I geeft evengoed inzicht in de relatie tussen de stadhouder en de VOC, en is daarmee interessant binnen het kader van dit onderzoek.

Bij dat alles gaven de stadhouders, evenmin als hun koninklijke tijdgenoten elders in Europa, blijk van kritische opvattingen over kolonialisme of, specifieker, slavernij – het tegendeel, als vanzelfsprekend ervaren instemming, is zeer aannemelijk. Wij vonden niet zozeer directe uitspraken van stadhouders over de rechtvaardiging ervan, maar wel veel blijk van hun onvoorwaardelijke steun, zowel aan de koloniale expansie als aan de handel in slaafgemaakten en slavernij. Daartoe behoorde uitdrukkelijk ook hun instemming met het hard neerslaan van verzet tegen de koloniale overheersing door gemeenschappen in Azië of door Inheemsen, slaafgemaakten en Marrons in de Cariben.

HET KONINKRIJK

In de laatste decennia van de achttiende eeuw wankelde niet alleen de Republiek van crisis naar crisis, maar bleek ook het koloniale imperium kwetsbaar. Rond de eeuwwisseling was Nederland eerst onder Franse invloed en vervolgens Frans gezag gekomen, waren zowel de West-Indische als de Oost-Indische Compagnie failliet gegaan en waren vrijwel alle koloniën in Britse handen gekomen. Dat er tussen 1813 en 1815 een Koninkrijk der Nederlanden tot stand kwam, was een geenszins voorspelbaar vervolg op deze geschiedenis; evenmin dat in de volgende 135 jaar

Nederlands-Indië een onmisbaar geacht onderdeel van dat Koninkrijk zou worden, waarbij gewelddadige expansie en ontwikkelingsbeleid avant la lettre hand in hand gingen. Nog minder was de dekolonisatie voorzien die daarop zou volgen: de bloedige Onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië (1945-1949), het haastig aan de onderhandelingstafel geregelde afscheid van Suriname (1975), de weigering van de Nederlandse Antillen dat voorbeeld te volgen. Evenmin werd vooraf rekening gehouden met de drie opeenvolgende rondes van postkoloniale migraties – eerst uit Indonesië, vervolgens uit Suriname en tot slot en tot op heden uit de Antillen – waarmee de koloniale geschiedenis letterlijk thuiskwam.

Zoals uit de bijdragen aan het tweede deel van dit boek blijkt waren alle koningen en koninginnen van het Huis Oranje-Nassau bij deze geschiedenis betrokken, maar in verschillende mate en op uiteenlopende wijze. Die verschillen hingen enerzijds samen met hun persoonlijke karakter en opvattingen, anderzijds, en uiteindelijk bepalender, met de ontwikkeling van het staatsrecht en de politieke cultuur. Willem I had krachtens de grondwet van 1815 het volledige 'opperbestuur' in koloniale zaken. Dat 'opperbestuur' van Willem I in het koloniaal beleid hield geen stand, al zou het nog lang in de grondwet blijven staan. In 1840 werd de koninklijke macht inzake de staatsfinanciën beperkt, in 1848 volgde het beslissende moment van de instelling van een parlementaire democratie, en sindsdien zijn de bevoegdheden van de constitutionele koning steeds verder ingeperkt.

Dat betekende niet dat de vorsten van Oranje stilletjes aan de leiband van het parlement en het kabinet gingen lopen. Integendeel, op uiteenlopende manieren en met wisselend succes zouden zij tot en met Wilhelmina proberen een stempel te drukken op het regeringsbeleid. In die zin hielden de Oranjes zich pas na de Tweede Wereldoorlog, vanaf Juliana, werkelijk aan het axioma dat Walter Bagehot al in 1867 formuleerde, in *The English Constitution*. De koning, schreef hij, heeft het recht om geraadpleegd te worden, het recht om aan te moedigen en het recht om te waarschuwen; meer zou een verstandig vorst in een constitutionele monarchie ook niet moeten nastreven, voegde hij eraan toe. Die waarschuwing was kennelijk niet aan alle Oranjevorsten besteed, maar Bagehots drieslag werd ook in Nederland langzamerhand leidend; staatsrechtgeleerde Paul Bovend'Eert stelt dat deze wordt beschouwd als 'de essentie van de rol van de Koning in de regering'.[15]

Geen Oranje is zo belangrijk geweest in de koloniale geschiedenis van Nederland als koning Willem I.[16] Niet alleen had hij dat exclusieve 'opperbestuur', maar hij maakte daar ook krachtdadig gebruik van. De

Nederlandsche Handel-Maatschappij, het cultuurstelsel, het Batig Slot, alles begon in zijn regeerperiode, en zette de toon voor wat zou komen: de ontwikkeling van Nederlands-Indië tot een uitermate profijtelijk wingewest. Willem II drukte, anders dan zijn vader, nauwelijks een stempel op het koloniaal beleid. Dat geldt nog sterker voor Willem III, die noch de macht, noch de belangstelling had om invloed uit te oefenen op het koloniaal beleid. Echte macht hadden de Oranjes sinds de invoering van de parlementaire democratie in 1848 niet meer.

Emma bracht de koloniën weer terug als belangrijke dimensie van het koningschap. Dat geldt nog sterker voor Wilhelmina, die veel ruimte kreeg om haar koningschap imperiaal in te vullen en zich ook in koloniale zaken regelmatig op of over de rand van haar constitutionele bevoegdheden bewoog. Dat laatste geldt niet voor Juliana en Beatrix. Juliana onderscheidde zich vooral door haar kritische houding tegenover het naoorlogse Nederlandse militaire optreden in Indonesië (1945-1949); bij de onafhankelijkheid van Suriname (1975) was zij nauwelijks betrokken. Maar macht had zij niet en haar invloed was beperkt. Beatrix werd tegen wil en dank onderdeel van de moeizame Nederlandse zoektocht naar nieuwe verhoudingen met Indonesië en ontpopte zich als beschermvrouwe van de Nederlands-Caribische eilanden. Noch Juliana, noch Beatrix liet zich uitdrukkelijk kritisch uit over het koloniale verleden, anders dan Willem-Alexander na hen.

Het directe profijt van de koloniën voor de Oranjes lag in de periode van het Koninkrijk, en vooral in de negentiende eeuw, vele malen hoger dan in de tijd van de Republiek. En weer waren deze inkomsten voornamelijk afkomstig uit het voormalige werkterrein van de VOC, nu dus Nederlands-Indië.[17] Net als in de voorgaande periode, verleenden de koloniën het Huis Oranje-Nassau ook extra status; meer dan voorheen werd de monarchie ook ingezet ter legitimatie van het Nederlandse kolonialisme.

Over de koloniale opvattingen van de Oranjes waren opnieuw vooral indirecte aanwijzingen te vinden; die spreken boekdelen. Allereerst over de slavernij, die pas in 1860 in Indië en in 1863 in Suriname en op de Caribische eilanden formeel tot een einde werd gebracht. Willem I schafte in 1815 de handel in slaafgemaakten met tegenzin af, onder sterke Britse pressie. In zijn plannen om het koloniale rijk nieuw leven in te blazen speelde niet alleen slavernij en vooral dwangarbeid in Indië, maar ook de Caribische slavernij een kennelijk vanzelfsprekende rol. Hij deed, hoewel hij daartoe de macht had, niets om het Britse voorbeeld van de afschaffing van de slavernij (1834) te volgen. Willem II en III lieten zich een enkele maal kritisch uit over de slavernij; zij deden echter niets om